

ΝΕΟΣ ΕΛΛΗΝΟΜΗΜΩΝ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΣΥΝΤΑΞΣΟΜΕΝΟΝ ΚΑΙ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ
ΣΠΥΡ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ

6

1909

ΦΩΤΟΤΥΠΙΚΗ ΑΝΑΤΥΠΩΣΙΣ * 1969 * RÉIMPRESSION ANASTATIQUE

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ÉDITIONS

ΒΑΣ. Ν. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ ★

BAS. N. GRÉGORIADÈS

ΑΝΕΚΔΟΤΟΣ ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΒΗΣΣΑΡΙΩΝΟΣ

Ἐν τῷ ὑπ' ἀρ. 527 κώδικι τῆς Μαρκιανῆς βιβλιοθήκης, γεγραμμένῳ τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα, ὅστις ἀνῆκέ ποτε εἰς τὸν Βησσαρίωνα καὶ περιέχει ὀλόκληρος συγγραφεὺς τοῦ περιωνύμου καρδινάλιου, περιλαμβάνονται ἐν φ. 240^α - 244^β ἑξ ἀνεπίγραφοι ἐπιστολαὶ αὐτοῦ. Τούτων ἡ πρώτη ἔχει ὧδε·

[Μ]άλιστα μὲν αὐτὸν σε ἰδεῖν καὶ κοινῇ τὰς κοινὰς ἀποκλαύσασθαι συμφορὰς, εἰ δὲ μὴ ὡς μηκίστοις σου ἐντυχεῖν γράμμασιν ἐπιθύμουν, οἷς ἂν περὶ πάντων ἀκριδέστερον διδαχθεῖην. Ἄλλὰ σοῦ τε ἀπέτυχον καὶ γράμματα ἡμῖν ἦκεν, ὥσπερ βραδύτατα, οὕτω δὴ καὶ βραχύτατα. Οἶμαι δὲ τεῦ μὲν τὴν τοῦ διὰ Βονωνίας ἂν διελθεῖν προσδοκίαν, 5 τοῦ δὲ τὴν πρὸς τὴν προκειμένην ὁδὸν ἐπειξιν αἰτίαν γενέσθαι. Τὰ μὲν οὖν ἡμέτερα κακὰ μείζω παντὸς ὄντα θρήνου τί ἂν τις καὶ ἀναξίνοι; Δέδια δὲ μὴ καὶ χεῖρω ἐπέλθοιεν οὐκέτι μὲν Ἑλλησιν· ὥχόμεθα γὰρ οἴμοι· ἀλλὰ τοῖς ὀπηδήποτε Χριστιανοῖς καὶ μάλιστα Ἰταλοῖς, οἳ πάσῃ μηχανῇ ἀναπεπταμένην τε καὶ εὐρείαν ὁδὸν παρασκευ- 10 ἄζουσι τῷ ἐχθρῷ, οὐχ ὅπως μόνον ὀλιγωροῦσι τῶν κατ' ἐκείνου παρασκευῶν· ἤττον γὰρ ἂν ἦν τὸ κακόν· ἀλλὰ καὶ οἷς καθ' αὐτῶν τε καὶ ἀλλήλων μηχανώμενοι ὑπὲρ ἐκείνου πάντα πράττουσι. Ταῦτα δ' ἔμοι μὲν προφοιβάζοντι καὶ νῦν ἀπιστοῦσιν ὥσπερ καὶ πρότερον, τὰ νῦν ὀρώμενα προλέγοντι. Σοὶ δὲ εἰ πιστεύουσι, καίτοι τὴν τῶν πρα- 15 γμάτων ἀναμφισβήτητον παραχομένῳ ἀπόδειξιν καὶ τὸν οὐκέτι μὲν ἄλλοις, αὐτοῖς δὲ τούτοις ἐπικείμενον ἐπισείοντι ὀλεθρόν τε καὶ κίνδυνον οἷς πράξουσι δεῖξουσι καὶ οὐδὲ διδάξεις εἰ τι χρηστότερον προσδοκητέον ἄρτι ἐκ τῶν τὰ πρῶτά τε καὶ μέγιστα δυναμένων ὑποστρέφων, καὶ, ὡς τὸ εἶκος, ἀκριδέστερον ἐπιγνοῦς ἢ τε διανοοῦνται 20 ἢ τε πράξαιεν ἂν.

Ἄλλὰ ταῦτα μὲν θεὸς εὐθύνοι ἐπὶ τὸ βέλτιον. Ἐμοὶ δ' ἔτι τῶν τε

3. (καὶ κατωτέρω) τε 9. χριστιανοῖς 19. πρῶτα τε

θύραθεν τῶν τε καθ' ἡμᾶς διδασκάλων ἠλλείπει οὐκ ὀλίγα συγγράμ-
 ματα. Ἰσταμένης μὲν οὖν τῆς κοινῆς Ἑλλήνων καὶ μόνης ἑστίας οὐκ
 ἐφρόντιζον, πάντα εἰδὼς ἐκεῖ ἀποκειμένα· πεσοῦσης δὲ φεῦ μεγάλη τις
 ἐγένετο ἐπιθυμία τῆς πάντων αὐτῶν κτήσεως οὐκ ἔμοῦ γε εἵνεκα, ὅς
 5 γε τῆς ἰδίας ἕνεκα ὠφελείας ἀρκοῦντα κέκτημαι, ἀλλ' ὡς ἂν, εἰ που
 νῦν τέ τινες λειψθεῖεν Ἑλληνες εἴ τε τις εἰσέπειτα βέλτιον πράξαιεν·
 πολλὰ δ' ἐν τῷ μακρῷ χρόνῳ γένοιτ' ἂν· ἔχοιεν ὅπη τὴν αὐτῶν φωνὴν
 ἀπασαν, τὴν γε νῦν οὔσαν, ἐν τινι ὁμοῦ ἀποκειμένην ἀσφαλεῖ τόπῳ
 10 εὔροιεν καὶ εὔροντες πολλαπλασιάσαιεν καὶ μὴ πρὸς οἷς πολλοῖς τε
 καὶ καλοῖς τῶν θεῶν ἐκείνων ἀνδρῶν πάλαι ἀπολωλέκαμεν ὑπομνή-
 μασι καὶ τὰ ὀλίγα ταῦτα νῦν ἀπολίσαντες ἀφῶνοι τὸ πάμπαν μεί-
 νοιεν καὶ βαρβάρων τε καὶ ἀνδραπόδων οὐδὲν διαφέροιεν. Τὴν τού-
 τῶν τοίνυν πέμπω σοι καταγραφὴν. Πέμπω δὲ τὴν αὐτὴν καὶ τῷ
 Ἀθηνῶν Θεοφάνει. Δέομαι δὲ σου ἵνα ἐμὴν τε χάριν τοῦ τε ὄν ἔχω
 15 σκοποῦ, οὐ καὶ σοὶ μέλειν εἰκός, πᾶσαν ποιήσῃ πρόνοιαν εὔρειν τε καὶ
 ὠνήσασθαι πάντα. Ἐκ τε γὰρ Ἀδριανουπόλεως ἔκ τε Ἀθηνῶν, Θεσ-
 σαλονίκης τε καὶ Αἴνου καὶ τῶν ἄλλων χωρῶν τε καὶ πόλεων τῶν
 φ. 240^β παρακειμένων ὑμῖν αὐτῆς τε τῆς πάλαι ποτὲ ἡμετέρας πόλεως, || ἧς
 καὶ κτήματα ἦσαν, ἔτι τε καὶ Καλλιουπόλεως πάντα ἀναζητήσας
 20 εὔρησις. Ὅθεν δὲ ἔξεις τὰ πρὸς τοῦτο ἀναγκαῖα ἀναλώματα Ἱερώνυ-
 νμος ὁ Βαλαρέζος φροντιεῖ. Ὅπως δὲ εἴ τι τούτων ὁ Ἀθηνῶν ὠνή-
 σεται, μὴ τὰ αὐτὰ καὶ αὐτός, ἀλλ' ἄλλα ὠνήσῃ. Ἀρκεῖ γὰρ ἡμῖν
 ἐν ἑξ ἑκάστου.

Εὐ πράττοις.

Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη, συνδυαζομένη πρὸς ὅσα ἄλλοθεν γινώ-
 σκομεν περὶ τοῦ Βησσαρίωνος ὡς συλλέκτου βιβλίων, ἐν οἷς
 καὶ αἱ δύο ἤδη πρότερον ὑπ' ἐμοῦ ἐκ τοῦ αὐτοῦ Μαρκιανοῦ
 κώδικος ἐκδοθεῖσαι ἐπιστολαὶ¹, οὐκ ὀλίγον συμβάλλει εἰς γνώ-
 σιν τοῦ τρόπου, καθ' ὃν συναπῆρτισε τὴν ὑπ' αὐτοῦ καταρτι-
 σθεῖσαν πλουσίαν βιβλιοθήκην, ἣν ἐκληροδότησεν, ὡς γνωστὸν,

.3 τις 6. εἴτε τις 7. αὐτῶν 11. τοπάμπαν 15. μέλλειν

16. ἀνδριανουπόλεως 16-17. θεσσαλονίκης 18. πάλαι ποτε

¹ Νέου Ἑλληνομνήμωνος Τόμ. Β' σ. 334 κ. ε.

εἰς τὴν Μαρκιανὴν βιβλιοθήκην¹. Ἄξιός δὲ προσοχῆς εἶνε καὶ ὁ πατριωτικὸς σκοπὸς ὁ πλὴν τῆς ἐπιστημονικῆς περιεργείας ὑποκείμενος εἰς τὸν Βησσαρίωνα, ὃν ῥητῶς οὗτος ἐκδηλοῖ ἐν τῇ προκειμένῃ ἐπιστολῇ.

Εἶνε δὲ προφανές, ὅτι αὕτη ἐγράφη βραχὺν χρόνον μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἧς θρηνεῖται ἐν αὐτῇ ἢ πτωσίς, πρὸς Ἕλληνα λόγιον ἐκ τῶν διαμενόντων μὲν ἐν Ἰταλίᾳ, παρασκευαζομένων δὲ νὰπέλθωσιν εἰς τὴν Ἑλλάδα, εἰς ὃν ὡς ἐκ τῆς τοιαύτης ἀποδημίας ἀναθέτει ὁ Βησσαρίων τὴν περισυλλογὴν κωδίκων. Καὶ ὁ μὲν χρόνος τῆς συντάξεως τῆς ἐπιστολῆς δύναται νὰ ὀρισθῇ ἀκριβέστερον ἐκ τῶν ἐν αὐτῇ λεγομένων τὴν τοῦ διὰ Βονωνίας ἀν διελθεῖν προσδοκίαν. Γίνεται ἐντεῦθεν κατάδηλον, ὅτι ὁ Βησσαρίων ἔγραψε τὴν ἐπιστολὴν ἐκ Βονωνίας, ὅπου ὑπέθετε προσδοκωμένην τὴν συνάντησιν αὐτοῦ μετὰ τοῦ πρὸς ὃν ἔγραφε. Γινώσκουμεν δ' ἀληθῶς, ὅτι ὁ Βησσαρίων διέτριψεν ὡς ἀπεσταλμένος τοῦ πάπα Νικολάου Ε' ἐν Βονωνίᾳ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1450 καὶ 1455².

Ὁ δὲ ἀνὴρ πρὸς ὃν ἐγράφη ἡ ἐπιστολὴ εἶνε βεβαίως Μιχαὴλ ὁ Ἀποστόλης.

Περὶ τοῦ λογίου τούτου γινώσκουμεν, ὅτι μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατόπιν βραχείας αἰχμαλωσίας παρὰ τοῖς Τούρκοις μετέβη εἰς τὴν Ἰταλίαν, ἣν καὶ πρότερον ἤδη εἶχεν ἐπισκεφθῆ δις. Τότε δ' ἐπισκέφθη καὶ τὸν Βησσαρίωνα ἐν Βονωνίᾳ πρὸ τοῦ Μαρτίου 1455, μεταβάς ἐπίτηδες ἐκ Ῥώμης³. Ἄρα ἡ προκειμένη ἐπιστολὴ ἐγράφη πιθανώτατα εἰς αὐ-

¹ Ἴδε σὺν τοῖς ἄλλοις La Biblioteca Marciana nella sua nuova sede. Ἐν Βενετίᾳ. 1906.

² *Vasí* Le cardinal Bessarion. Ἐν Παρισίοις. 1878 σ. 174 κ. ἔ. — *Rocholl* Bessarion. Ἐν Λειψίᾳ. 1904 σ. 86 κ. ἔ.

³ Ἴδε τὴν πρὸς Βησσαρίωνα ἐπιστολὴν τοῦ Ἀποστόλη ἐκ Κρήτης ἐκ' ἀρ. 11 παρὰ τοῦ *Legrand* Bibliographie hellénique... aux XVe et XVIe siècles Τόμ. Β' σ. 240. Ἴβλ. αὐτόθι Τόμ. Α' σ. LIX. — *Noiret* Lettres inédites de Michel Apostolis. Ἐν Παρισίοις. 1889 σ. 9 καὶ 16.

τὸν πρὸ τῆς ἐπισκέψεως ταύτης, ὅτε, καίπερ ἀναμενόμενος εἰς Βοιωτίαν, ὑπετίθετο μὴ μέλλων πλέον νὰ μεταβῆ αὐτόσε, εἴτε μετὰ τὴν πρώτην ἐκείνην ἐπίσκεψιν, ὅτε προσεδοκᾶτο μὲν δευτέρα αὐτοῦ διάβασις διὰ τῆς πόλεως ἐκείνης, ἀλλ' εἶχε πεισθῆ ὁ Βησσαρίων, ὅτι δὲν θὰ ἐπανήρχετο. Ὅπωςδὴποτε δὲ ἡ ἐπιστολὴ ἐπέμφθη πρὸς αὐτὸν ἔτι ἐν Ἰταλίᾳ διατρίβοντα καὶ παρασκευαζόμενον νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας. Δυνάμεθα δὲ νὰ ἐξαγάγωμεν τοῦτο ἐκ τῶν ὁδηγιῶν τῶν ἐν τῇ ἐπιστολῇ τοῦ Βησσαρίωνος παρεχομένων εἰς αὐτὸν περὶ τῶν πόλεων ἐκείνων, ἐν αἷς ὑπῆρχεν ἐλπίς νὰ εὑρεθῶσι τὰ ὑπ' αὐτοῦ ζητούμενα βιβλία. Ἦσαν δὲ αὗται αἱ Ἀθῆναι, ἡ Ἀδριανούπολις, ἡ Θεσσαλονίκη, ἡ Καλλίπολις καὶ ἡ Αἶνος. Καὶ περὶ μὲν τῶν ἐν Ἀθήναις βιβλιοθηκῶν καὶ βιβλιογράφων δύναται νὰ ἴδῃ ὁ ἀναγνώστης ὅσα ἄλλοτ' ἔγραψα¹. Ἐν δ' Ἀδριανούπολει καὶ σήμερον κατέχει τὸ Ἑλληνικὸν γυμνάσιον οὐκ ἀνάξιον λόγου ἀριθμὸν κωδίκων². Τὴν δὲ Θεσσαλονικὴν ὀρθῶς ὑπεδείκνυεν ὁ Βησσαρίων ὡς τόπον εὑρέσεως χειρογράφων βιβλίων. Ἀρκεῖ νὰ ὑπομνήσω τὴν ἀρχαίαν βιβλιοθήκην τῆς μητροπόλεως, ἐν ἣ κατέκειντο πιθανῶς καὶ τὰ κατάλοιπα τῶν κωδίκων τοῦ πολλοῦ Εὐσταθίου, ἧς λείψανά τινα εἶχον περισωθῆ ἐν τῇ ἔπειτα ἐκ πυρκαϊᾶς παθούσης βιβλιοθήκῃ τοῦ Γυμνασίου³, καὶ τοὺς

¹ Περὶ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Ἀχομιάτου ἐν τῷ Ἀθηναίῳ Τόμ. Γ' (1877) σ. 351 κ. ἑ., καὶ ἐν ταῖς Μικταῖς σελίδι σ. 407 κ. ἑ. — Ἀθηναῖοι βιβλιογράφοι καὶ κτήτορες κωδίκων κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ ἐπὶ τουργοκρατίας ἐν τῇ Ἐπετηρίδι τοῦ Παρνασσοῦ Ἔτ. Γ' (1902) σ. 159 κ. ἑ. καὶ ἐν ἰδίῳ τεύχει. — Συμπληρώματα εἰς τοὺς Ἀθηναίους βιβλιογράφους καὶ κτήτορας κωδίκων αὐτόθι Ἔτ. Η' (1904) σ. 49 κ. ἑ. καὶ ἐν ἰδίῳ τεύχει.

² Ἴδε Β. Στεφανίδην ἐν τῇ Byzantinische Zeitschrift Τόμ. ΙΔ' (1905) σ. 588 κ. ἑ. Τόμ. ΙΓ' (1907) σ. 266 κ. ἑ.

³ Sp. Lambros The greek manuscripts at Salonica ἐν τῷ Athenaeum τοῦ Λουδίνου ἀρ. 3284 σ. 451 καὶ ἐν τοῖς Mélanges Graux. Ἐν Παρισίῳ. 1884. σ. 621 κ. ἑ. — Dan. Serruys Catalogue des manuscrits conservés au Gymnase grec de Salonique ἐν τῇ Revue des bibliothèques 1903 καὶ ἐν ἰδίῳ τεύχει. — Ἴδε καὶ τὰς ἐν τοῖς Παρισιακοῖς κώδιξι Suppl. grec 675 καὶ 754 ἀναγραφὰς κωδίκων τῆς Θεσσαλονικῆς ὑπὸ Μηνᾶ Μηνωΐδου.

κώδικας τῆς παρὰ τῆ πόλει κειμένης μονῆς τῶν Βλαταίων ¹. Μόνον δὲ περὶ τῆς Καλλιπόλεως καὶ τῆς Αἴνου δὲν ἐγνώσθη τι μέχρι τοῦδε, ὅσον οἶδα.

Ὁ δ' ἐν τῇ ἐπιστολῇ τοῦ Βησσαρίωνος μνημονευόμενος Ἀθηνῶν Θεοφάνης ὑπῆρξε πιθανώτατα διάδοχος τοῦ λατινόφρονος Φαντίου ² τοῦ διαδεχθέντος τὸν ἕνεκα τῶν πρὸς τοὺς Τούρκους συνεννοήσεων αὐτοῦ ὑπὸ τῶν Βενετῶν εἰς Βενετίαν ἐξορισθέντα καὶ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ καθειρχθέντα Μακάριον ³. Δὲν θὰ ἦτο δὲ ἀπίθανον νὰ εἰκάσωμεν, ὅτι οὗτος εἶνε αὐτὸς ἐκεῖνος ὁ ὁσιώτατος ἐν ἱερομονάχοις καὶ πνευματικοῖς Θεοφάνης, εἰς ὃν ἐν Χαλκίδι (εἰς *Εὐρηπον*) διαμένοντα ἐπέστειλεν ὁ Ἐφέσου Μάρκος ὁ Εὐγενικός ἐπιστολὴν κακίζουσαν λατινόφρονα μητροπολίτην Ἀθηνῶν, ὃν δὲν ὀνομάζει ⁴ καὶ ὅστις πιθανῶς ἦτο αὐτὸς ἐκεῖνος ὁ Φαντίνος ⁵. Ἐπειδὴ δὲ τὸν ἐν Εὐρίπῳ ἱερομόναχον ἐκεῖνον Θεοφάνην βλέπομεν δυνάμενον ἐκ Χαλκίδος νὰ ἐπιδράσῃ παρὰ τοῖς ἱερεῦσι τῶν Ἀθηνῶν, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῆς προμνημονευθείσης ἐπιστολῆς Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ, δὲν εἶνε ἀπίθανον αὐτὸς ἐκεῖνος νὰ ἀνερρήθῃ μετὰ τὸν Φαντίνον μητροπολίτην Ἀθηνῶν. Εἰς δὲ τὴν ἀποδοχὴν τοιαύτης γνώμης συμβάλλει καὶ τι ἐν τινι ἱεροσολυμιτικῷ κώδικι σημεῖωμα, ἐν ᾧ ἀναφέρεται ἀνώνυμος ἄλλος μητροπολίτης Ἀθηνῶν ἐκ νήσου *Εὐδήπου* περὶ τὸ 1469 - 1470 ⁶.

¹ *Sp. Lambros* ἐν τοῖς *Mélanges Graux* ἐνθ' ἄν. — Παρισιακὸς κώδιξ 754. — Πρὸς Π. Παπαγεωργίου ἐν τῇ *Byzantinische Zeitschrift* Τόμ. Η' (1899) σ. 402.

² Ἴδε περὶ αὐτοῦ ὅσα ἔγραψα ἐν τῇ μεταφράσει τῆς τοῦ *Γρηγοροβίου* Ἱστορίας τῆς πόλεως Ἀθηνῶν Τόμ. Β' σ. 340 κ. ἑ. Πρὸς σ. 749 καὶ Νέον Ἑλληνομνήμονα Τόμ. Α' σ. 43 κ. ἑ.

³ Αὐτόθι σ. 260 κ. ἑ., 758.

⁴ Ἴδε τὴν ἐπιστολὴν ταύτην ἐκδομένην ὑπὸ τοῦ Ἀνδρονίου Δημητραπετοῦλου (Ὁρθόδοξος Ἑλλάς σ. 103).

⁵ Ἴδε Νέον Ἑλληνομνήμονα Τόμ. Α' σ. 46.

⁶ Ἐν τῷ κώδικι 202. Ἴδε Ἀθ. Παπαδοπούλου *Κεραμῶος* Ἱεροσολυμιτικῆ βιβλιοθήκη Τόμ. Β' σ. 308.

Ἐν τέλει δὲ πρέπει νὰ ἐπιστήσωμεν τὴν ἡμετέραν προσοχὴν εἰς τὸ λεγόμενον ἐν τῇ ἐπιστολῇ, ὅτι συνώδευε ταύτην καταγραφὴ τῶν ὑπὸ τοῦ Βησσαρίωνος ζητουμένων βιβλίων, ἣν ἀπέστειλεν εἰς τε τὸν πρὸς ὃν ἔγραφε καὶ εἰς τὸν Ἀθηνῶν Θεοφάνην. Καὶ δὲν συναντεγράφη μὲν αὕτη ἡ καταγραφὴ μετὰ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ καρδινάλιου· ἀλλὰ νομίζω, ὅτι καὶ δὲν πρέπει νὰ θεωρήσωμεν ταύτην ἀπολεσθεῖσαν. Εἶνε δῆλα δὴ λίαν πιθανόν, ὅτι ἡ καταγραφὴ αὕτη εἶνε αὐτὴ ἐκείνη, ἣν ἐκ τοῦ Βαροκκικοῦ κώδικος 76 τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ὁξωνίου ἐξέδωκα ἐν τῷ πρώτῳ τόμῳ τοῦ Νέου Ἑλληνομνήμωνος σ. 307 κ. ἐ. Ὅσα δὲ τότε εἶχον εἰκάσει περὶ τῆς ἀναγραφῆς ταύτης, λέγων πρὸς τοὺς ἄλλοις, ὅτι ἡ ἀναγραφὴ αὕτη εἶνε ἀντίγραφον καταλόγου συνημμένου εἰς ἐπιστολὴν πρὸς φιλόβιβλον ἢ βιβλιογράφον, φαίνονται μετὰ μικρῶν μεταβολῶν πράγματι προσαρμοζόμενα εἰς τὴν προκειμένην περίστασιν. Ἄν δὲ πρὸς ἐπὶ τούτοις λάβωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι ὁ Βαροκκικὸς κώδιξ περιέχει καὶ οὐκ ὀλίγα τῶν ἔργων τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη, καθίσταται σχεδὸν βεβαία ἡ ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσα εἰκασία, ὅτι ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Βησσαρίωνος ἀπηυθύνετο πρὸς τὸν Ἀποστόλην, παρ' ᾧ εἶχε περισωθῆ καὶ ἡ συνοδεύουσα αὐτὴν καταγραφὴ, συναντιγραφεῖσα μετὰ τῶν ἄλλων αὐτοῦ εἰς τὸν εἰρημένον κώδικα συμπεριληφθέντων ἔργων.